

צלילן

רבעון לחקר תולדות ישראל
שנה עט • ד • תשע"ד

ציון

העורכים: מיכאל טוך, עזרא מנדלסון, נדב נאמן, ורד נעם

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה עט • ד • תשע"ד

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

מועצת המערכת: פרופ' יוסף קפלן – יו"ר, פרופ' אלברט באומגרטן, פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אברהם גרוסמן, פרופ' ישראל יובל, פרופ' נדב נאמן, פרופ' קנת ר' סטאו, פרופ' משה רוסמן, פרופ' שולמית שחר, פרופ' יוסף שלמון, פרופ' אניטה שפירא.

מרכזת מדור ספרים: אהובה ליברלס נוימן

מזכיר כללי, החברה ההיסטורית הישראלית: צבי יקותיאל

הרבעון יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות; האוניברסיטה העברית בירושלים – קרן המחקר על שם צ'רלס וולפסון, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל; אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למדעי הרוח; אוניברסיטת חיפה; אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; אוניברסיטת בר-אילן – הפקולטה למדעי היהדות; האוניברסיטה הפתוחה וקרן יצחק לייב ורחל גולדברג – קרן קימת לישראל

ציון נערך בידי:

המייסדים: יצחק בער: תרצ"ו-תשל"ח • בן ציון דינור (דינבורג): תרצ"ו-תשל"ב

- ישראל היילפרין: תש"ז-תשל"א • שמואל אטינגר: תש"ך-תשמ"ח
- חיים הלל בן-ששון: תשכ"ו-תשל"ז • מנחם שטרן: תשל"ה-תשמ"ט
- חיים בינארט: תשל"ט-תשמ"ט • שמואל אלמוג: תשמ"ט-תשנ"ג
- ישראל אפעל: תשמ"ט-תשנ"ג • ישראל גוטמן: תשמ"ט-תשנ"ג
- יוסף הקר: תשמ"ט-תשנ"ז • ירחמיאל כהן: תשנ"ד-תשס"א
- אהרן אופנהיימר: תשנ"ד-תשס"ד • יוסף קפלן: תשנ"ח-תשס"ו
- עמנואל אטקס: תשס"ב-תשס"ז • ג'רמי כהן: תשס"ו-תש"ע

אלברט באומגרטן: תשס"ה-תשע"ב

התוכן

453	אברהם (רמי) ריינר: מילת יילודים מתים: מנהג, הלכה, גאוגרפיה והיסטוריה ומה שביניהם
477	עודד ישראלי: מוקדם ומאוחר בתולדות העברת הסוד בפירוש רמב"ן לתורה
507	תמיר גורן: יהודי יפו ושאלת הסיפוח 1936–1939

ספרים ודברי ביקורת

533	סרג'ו דלה-פרגולה: Maristella Botticini and Zvi Eckstein, <i>The Chosen Few: How Education Shaped Jewish History, 70–1492</i>
540	אלישבע באומגרטן: Michael Toch, <i>The Economic History of European Jews: Late Antiquity and Early Middle Ages</i>
548	דניאל בלטמן: ז'ורז' בן-שושן, אירופה: תשוקה לרצח עם
556	דינה פורת: אלווין ה' רוזנפלד, קץ השואה
563	עמוס גולדברג: אלווין ה' רוזנפלד, קץ השואה
572	מספרות המזקר
577	ספרים שנתקבלו במערכת

XXXI תקצירים באנגלית

-
- ד"ר אברהם (רמי) ריינר: החוג למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
(reinerr@bgu.ac.il)
- ד"ר עודד ישראלי: החוג למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב (odedi@bgu.ac.il)
- ד"ר תמיר גורן: המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן
(Tamir.Goren@biu.ac.il)
- פרופ' סרג'ו דלה-פרגולה (אמריטוס): המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים
(sergio.dellapergola@mail.huji.ac.il)
- פרופ' אלישבע באומגרטן: החוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים
(elisheva.baumgarten@mail.huji.ac.il)
- פרופ' דניאל בלטמן: החוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים
(daniel.blatman@mail.huji.ac.il)
- פרופ' דינה פורת: החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב; יד ושם
עמוס גולדברג: החוג ליהדות זמננו ובבית הספר לספרויות, האוניברסיטה העברית בירושלים
(amos.goldberg@mail.huji.ac.il)
-

מאמרים יש לשלוח למערכת כשהם מודפסים ברווח כפול ומותקנים על פי 'הנחיות להכנת כתבי יד והתקנתם לדפוס', ציון, מ (תשל"ה), עמ' 83-94. המערכת מבקשת מן המחברים להעביר אליה **שני עותקים** מודפסים בצירוף קובץ ותקציר אנגלי. המערכת תקבל מאמרים לשיפוט רק ממחברים החברים בחברה ההיסטורית הישראלית. המחברים יקבלו תדפיס דיגיטלי של מאמרים. פרסומי במרשתת כפוף להסכם שייחתם בינם ובין ההוצאה לאור.

מאמרי ציון מופיעים במפתח כתבי העת בעברית של אוניברסיטת חיפה, ברמב"י, וכן בתוך:
Historical Abstracts, International Medieval Bibliography

כתובת המערכת: ת"ד 4179, ירושלים 9104101. טל: 02-5650444 פקס: 02-6712388.
דואר אלקטרוני: shazar@shazar.org.il; אתר האינטרנט: www.historical.org.il
ISSN 0044-4758 • © כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית
אין להעתיק או להפיץ חוברת זו או קטעים ממנה, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סידור ועימוד: מרכז זלמן שזר • הדפסה: דפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

מילת ילודים מתים: מנהג, הלכה, גאוגרפיה והיסטוריה ומה שביניהם

מאת אברהם (רמי) ריינר

תינוק שמת קודם שיגיע להיות בן שמונה
מלין אותו על קברו בצור או בקנה (שולחן
ערוך, יורה דעה, רסג, ה).

החובה למול תינוק שנפטר בטרם הספיקו הוריו להכניסו בבריתו של אברהם אבינו הלכה פסוקה היא, ומקומה לא נפקד מן השולחן ערוך. קיום הלכה זו מוסתר מן העין מעצם טבעו. אין הוא נעשה בחגיגות או ברוב עם, ודומה שהמוני בית ישראל אינם מודעים להלכה או לדרך ביצועה, אף שהיא מתקיימת עד היום בידי אנשי החברה קדישא בכל אתר ואתר. המאמר מתאר את תולדותיה של ספק הלכה – ספק מנהג – ספק מרפא לנפש האם שאיבדה את פרי בטנה – ספק פעולה הנובעת מאמונה באופי החיים שלאחר המוות. בדרך הילוכו עוקב המאמר אחר גלגוליה של פרקטיקה זו למן תשובותיהם של גאוני בבל במאה התשיעית, דרך איטליה, ספרד ואשכנז, ועד לפרובנס של המאה הארבע עשרה. המסע הגאוגרפי-ההיסטורי שיוצג להלן מלמד שהנהג למול ילדים מתים עורר גם התנגדות רבה, והתומכים בו מנו סיבות שונות לעצם קיומו. בין אלה לאלה מתבררת תפיסה ייחודית של תפקיד המצוות ושל אופי החיים שלאחר החיים, ונדמה שהמסע בתולדותיה של פינה נידחה זו בנוהג היהודי הופך למסע בין תרבויות יהודיות. אכן, כולן נדרשות לתשובה קצרה אחת של אחד מגאוני בבל, והכול שבים אליה תוך שהם עושים בה כבתוך שלהם.

א. תשובת חכמי רומא

בהלכות מילה שבספר 'אור זרוע' לר' יצחק בן משה מווינה נכתב: 'ולענין שאילתא דשאל (=ששאל) שלמה היצחקי מן מר נתן ומר דניאל ומר אברהם בנו ומרנא ר' יחיאל מן מתא (=מן העיר) רומא ז"ל.¹ בהלכות ראש השנה שב'אור זרוע', בדיון העוסק גם הוא בהלכות מילה, אנו שבים וקוראים:

* ראשיתו של מאמר זה בהרצאה שנשאתי בקונגרס העולמי למדעי היהדות שהתקיים בירושלים בקיץ תשע"ג. תודתי לזאב גריס, דני לסקר, ורד נעם, יעקב י" סטל, שמחה צמנואל ואלחנן ריינר שקראו את הדברים והערותיהם השביחו את המאמר. תודה מיוחדת חב אני לקוראים מטעם כתב העת 'ציון', שמנעוני מכשלים שהיו בגרסה קודמת של המאמר.

1 ר' יצחק בן משה מווינה, אור זרוע, ירושלים תש"ע, ב, סימן קד = כללי המילה לר' גרשם ב"ר יעקב הגור, מהדורת יעקב גלאסבערג, בתוך: זכרון ברית לראשונים, ב, קראקא תרנ"ב, עמ' 126-128.

ואני הקטן מצאתי סמך לדבריהם בתשובת הגאונים רבינו אלעזר בר' יהודה ורבנא קלונימוס הזקן איש רומי בן רבנא שבתי בבואו למדינת גרמיישא לאחר פטירת רבינו יעקב בר יקר זצ"ל שאלו ממנו דבר זה והוציא חותם עדות קודש והראה מכתב שכבר נשאלה שאלה זו במתא רומי וכתוב בו שאל מר שלמה היצחקי מן רבנא מרנא רב נתן גאון שחיבר ספר הנקרא ערוך, ומן מר דניאל אחיו ומן מר אברהם אחיו והשיבו גם הם שכבר נשאלה בבית מדרשו של אביהם מר יחיאל גאון והשיב בשם מר יעקב ריש מתיבתא דמתא רומי...²

שמו של השואל, שלמה היצחקי, לכאורה רש"י, ואף זהותם של המשיבים: ר' נתן בעל ה'ערוך' ואחיו אנשי רומא, ועצם התופעה שלפנינו שאלה – לא תשובה – שוקפה רש"י אל חכמי רומא המרוחקת – כל אלה הלהיבו, ושמא אף הטעו, חוקרים חשובים. לדוגמה, חוקר מובהק כאביגדור אפטוביצר הקדים את תאריך לידתו של רש"י על פי תיעוד זה,³ ואילו ישראל אלפנבין, שערך את ספר תשובות רש"י, שילב שאלות אלה בספרו.⁴

בשנים האחרונות גוברים הקולות המטילים ספק בהשערה זו ומצטרפים למי שלא קיבלה מראשיתה. כך, למשל, קבע אברהם גרוסמן, שעסק בכך בהרחבה יחסית: 'קרב לודאי ייחוס זה בטעות יסודו', אף שהוא מודה כי 'אין ראיות חד־משמעיות לסתור את הדעה שהמדובר ברש"י'.⁵ לפני שנים אחדות הראה שמחה עמנואל שר' שמואל בן נטרונאי, חתנו של ראב"ן ממגנצא, הוא ר' שמואל מבארי שהתכתב עם רבנו תם. עם הגירתו לאשכנז הביא ר' שמואל בן נטרונאי לידיעת חכמיה מידע ייחודי ורב ערך מאיטליה, וככל הנראה גם את התשובה שבה אנו דנים. חידושו של עמנואל מטה את הדעת לכך ששלמה היצחקי המוזכר כאן אינו אלא חכם איטלקי, ששאלתו ותשובת חכמי רומא אליו הגיעו לאשכנז עם הגירתו של ר' שמואל בן נטרונאי. כך מצאה התשובה את דרכה אל חיבורו של אחיינו ראב"ה וממנו אל תלמיד ראב"ה – ר' יצחק בן משה מווינה בעל 'אור זרוע'.⁶ ואולם, גם אם השואל אינו רש"י, דומה ששאלה זו, התשובה עליה, גלגוליה בשדה ההלכה והקשריה הגאוגרפיים־התרבותיים – כל אלה תורה הם ולימוד הם צריכים.

שאלתו של ר' שלמה היצחקי הייתה קצרה בתכלית: 'על קטן שמת קודם שמונה ימים אם צריך לחתוך בשר ערלתו לאחר מותו ואם לאו'. לאמור: תינוק שנפטר בטרם הספיקו הוריו

- 2 אור זרוע, ב, שם, הלכות ראש השנה, סימן רעה. הקרבה שבין נושאי ההתכתבות מטה את הדעת לכך ששני חלקי השאלה היו במקורם אחד והופרדו בידי בעל 'אור זרוע' כדי לשלבם במקום הראוי להם בספרו. ראו גם: שם, סימן נב, תשובה בענייני ברכת המזון שהשיבו חכמי רומא ל'שלמה היצחקי'. ראו גם: ספר ראב"ה, מהדורת דוד דבליצקי, בני ברק תשס"ה, א, סימן קנא, עמ' קכ, ושם תשובת ר' נתן ואחיו ר' אברהם הדנה במעמדם של משומדים. בתשובה זו לא הוזכר שם הנמען.
- 3 אביגדור אפטוביצר, מבוא לספר ראב"ה, 'ירושלים תרנ"ז', עמ' 396, 403. ראו גם שם, עמ' 473-474. ככל הנראה הראשון שציין לכך בספרות המחקר היה שלמה יהודה רפפורט (ש"ר), תולדות ר' נתן בעל הערוך, בכורי העתים (תק"צ); ושוב בספרו תולדות, וורשה תרע"ג, עמ' 12.
- 4 ישראל אלפנבין, תשובות רש"י, ניו־יורק תש"ג, סימנים לט-מא, עמ' 30-36.
- 5 אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 241-243.
- 6 ראו: שמחה עמנואל, שבתי לוחות, ירושלים תשס"ז, עמ' 65-68. על דרכה של תשובה זו לאשכנז בידי ר' שמואל בן נטרונאי ראו להלן, סמוך להערות 61, 62.

להכניסו בבריתו של אברהם אבינו – האם יש למולו לאחר מותו?⁷ מהיכן עלה על דעת השואל שיש למול ילד מת לא פירט השואל בשאלתו, ואת אשר החסיר השלימו המשיבים. וכך כתבו: 'כך היא התשובה. ודאי נהוג נשי דידן למחתכיה בקרומית של קנה'. סביר להניח שהמשיבים והשואל לדבר אחד התכוונו. בבסיס השאלה עמד המנהג למול תינוקות שמתו בצעירותם, ואת נכוונתו, הצדקתו והלגיטימיות שלו ביקש השואל לבדוק. אגב דרכם גילו המשיבים שני פרטים טכניים על דרך ביצוע המילה. האחד, שנשים הן שביצעו את ברית המילה הזאת; והאחר, שביצועה נעשה בקרומית של קנה. קרומית של קנה היא סוג של סכין עץ שאינו מעובד, ובין חמשת הדברים שנמנו ביחס לקרומית זו בתלמוד (חולין טז ע"ב) אף נאמר, שאין שוחטין בה ואין מלין בה. רש"י בפירושו לדברי התלמוד כתב: 'משום שכשדוחקין אותם קיסמין ניתזים ומפרשים הימנה ואיכא סכנתא במילה שלא תנקוב הגיד ומשוי ליה כרות שפכה'.

האיסור למול בקרומית של קנה נובע אפוא מחשש לשלום הנימול, ומובן שחשש זה אינו קיים בתינוק מת. על כן, אם הייתה קיימת חובה למול תינוק מת, ניתן היה למולו בקרומית של קנה. ואולם, במקור זה נאמר לא רק שאפשר למול בקרומית של קנה אלא שזהו הנוהג: כך ולא אחרת מתבצעת מילתם של נפלים. אם כן, נראה שהמשיבים, חכמי רומא, מבליעים אל תוך דבריהם את האמירה המודה בחצי פה בקיומו של הנוהג, אך באותו משפט הם גם קובעים, שדרכי ביצועו של הנוהג הזה מלמדים על כך שאין הוא בבחינת ברית מילה של ממש, שהרי הוא מתבצע במכשיר שאינו ראוי למילה דווקא.

בדומה לכך ניתן לפרש על רקע זה את ההדגשה ש'נשי דידן', דהיינו נשותינו, הן המלות את אותם הנפלים. אמת, מעשה המילה השני המתואר במקרא, זה שלאחר מעשי המילה של אברהם אבינו, שהיה ראש לנימולים ולמלים, נעשה בידי ציפורה אשת משה: 'ותקח צפורה צר ותכרת את ערלת בנה ותגַע לרגליו, ותאמר כי חתן דמים אתה לי. וירף ממנו, אז אמרה חתן דמים למולת' (שמות ד, כה). למרות זאת, בהלכה התלמודית אין הכרעה אם אישה רשאית למול. מן המהלך של סוגיית התלמוד במסכת עבודה זרה עולה, שסוגיה זו שנויה במחלוקת בין רב לר' יוחנן,⁸ ופוסקי ההלכה הימי ביניים הילכו בה זה בכה וזה בכה.⁹

7 השאלה משאירה עמימות מסוימת ביחס לדינו של תינוק שנפטר בן למעלה משמונה ימים והוריו לא הספיקו למולו מחמת חולשתו. מלשון השאלה, כמו גם ממקצת הנימוקים המופיעים בתשובה, משתמע שברור כי יש למול ילד שכזה. ואולם, למרות דווקנות לשונית זו, סביר שהשאלה היא כללית ומרכז עניינה במילת ילדים שמתו בערלתם. הבעיה מצויה יותר בילדים שמתו לפני גיל שמונה ימים, שאף לא אחד מהם נימול, לעומת ילדים שמתו בני יותר משמונה ימים, שקצתם נימולו, ועל כן נוח היה לשואל לשאול על פחות מבין שמונה ימים. ראו להלן, בסמוך להערות 44, 69.

8 עבודה זרה כז ע"א. בסוגיה שם מופיעה ההלכה שמילה שנעשתה בידי עובדי כוכבים פסולה. על מקור ההלכה הזאת חלקו רב ור' יוחנן. לדעת רב, מקורה הוא במילים 'ואתה את בריתי תשמר' (בראשית יז, ט), ואילו לדעת ר' יוחנן במילים 'המול ימול' (שם, יג). בהמשך הסוגיה שואל התלמוד 'מאי בינייהו', והוא מציע שההבדל המעשי בין שתי ההצעות נוגע לאישה, שכן לדעת רב היא מנועה מלמול בגלל שהיא אינה חייבת ואינה יכולה למול את עצמה; ולדעת ר' יוחנן אישה יכולה למול כי היא 'כמאן דמהילא', דהיינו שהיא כביכול מהולה.

9 בספר שאלות דרב אחאי גאון, מהדורת שמואל קלמן מירסקי, ירושלים תש"ך, א, פרשת וירא,

כך או כך, גם אם נצמד בעקבות דעת בעל ה'שאלות', וממשיכיו באשכנז שקבעו כי אישה רשאית למול, הרי שעיון במקורות לסוגיהם השונים, ולא רק באלה ההלכתיים, מעלה בבירור שהנהוג הרווח והמועדף היה שגברים ימולו.¹⁰

ההסבר לכך קשור בשני גורמים. האחד, שמצוות המילה במהותה היא מצווה גברית, המתבצעת בגופם של גברים, וגברים הם המצווים עליה – אם האב על בנו ואם אדם על עצמו, במידה שהגיע לגיל מצוות וטרם נימול. על כן טבעי וצפוי שגם מבצעי המצווה יהיו גברים, אף לדעת ר' יוחנן, הקובע שאישה רשאית לשמש מוהל.¹¹ הגורם האחר הוא אופיו

עמ' סו, פסק על פי דעת ר' יוחנן שאישה כשרה למול. עמדה זו התקבלה על בעל הלכות גדולות, ר"ף ורמב"ם, אלא שהם קיבלו עיקרון זה תוך הסתייגות, שיש לאפשר לאישה למול רק היכן שאין גבר שיכול למול. ראו: הלכות גדולות, מהדורת עזריאל הילדסהיימר, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 205–206: 'והיכא דליכא גברא יהודאא דידע למימהל ואיכא איתתא דידעה למימהל מהלא איתתא ושפיר דאמי והילכתא כר' יוחנן דקיימא לן רב ור' יוחנן הלכה כר' יוחנן'. כך כתב גם הרמב"ם, הלכות מילה ב, א: 'הכל כשרין למול ואפילו ערל ועבד ואשה וקטן מלין במקום שאין שם איש'. ראו גם: ר"ף, מסכת שבת, נו ע"א. לעומתם בעלי התוספות פסקו כרב ואסרו על נשים למול. ראו: תוספות רבנו אלחנן על מסכת עבודה זרה, מהדורת אהרן יעקב קרויזר, בני ברק תשס"ג, עמ' קע: 'מכאן היה נראה לי דאשה אינה בת מילה דאע"ג דרב ור' יוחנן הלכה כר' יוחנן ור' יוחנן מכשיר לה הכא, הרי הבריתא דר' יהודה הנשיא דדריש בהדיא ואתא את בריתא תשמור מסייע ליה'. וראו גם בתוספות ר"ש משנץ לעבודה זרה, מהדורת משה יהודה בלוי, ניו יורק תשכ"ט, עמ' פו: בבלי, עבודה זרה כז ע"א, תוספות ד"ה 'אשה'. ראו גם: סמ"ק, ירושלים תשכ"ט, סימן קנז, עמ' מב: 'אשה וגוי אין מלין'. דבריו הובאו במדכי על מסכת שבת, סימן תסת. באשכנז רווחה התפיסה העקרונית המאפשרת לנשים למול, והיו מחכמי המקום שאפשרו זאת אף ללא הסתייגות וכדעת השאלות. ראו: ר' אליעזר ממין, ספר היראים, מהדורת אברהם אבא שיף, ירושלים תשנ"ה, סימן תב, עמ' רכה; אור זרוע (לעיל, הערה 1), ב, סימן צח, עמ' קמג: כללי המילה לר' יעקב הגוזר (לעיל, הערה 1), עמ' 53–54. במקורות אלה נפסק שאישה כשרה למול ללא כל הסתייגות, ואל דעה זו מצטרף גם ר' אברהם בן יצחק מנרבון בעל ה'אשכול'. ראו: תמים דעים, ירושלים תשל"ד, סוף סימן קעא. לעומת זאת ראו: ספר ראבי"ה (לעיל, הערה 2), א, סימן רעט, עמ' רסט: 'אבל איתתא כשרה למימהל דהילכתא כרבי יוחנן ולא כדאמר רב פפא. וכן פסקו ברברתא. ומיהו אי איכא גברא רופא מהדרין עליה לאפוקי נפשין מפלוגתא. ומלשון כשירה אין להוכיח דבדיעבד קאמר רבי יוחנן, דדילמא אידי דתנא פסולה תני נמי כשירה'. ראבי"ה פותח בהכרזה על כך שאישה כשרה למול ומסיים בכך שאין המילה 'כשירה' מלמדת על מצב שבדיעבד. למרות רטוריקה חיובית זו הוא מוסיף, שאם יש גבר מיומן הרי שהוא עדיף, ודומה שיש בכך כדי ללמד על התלבטותו. ראו: יעקב ש' שפיגל, 'האשה כמוהל' – ההלכה וגלגוליה בסמ"ג, סידרא, ה (תשמ"ט), עמ' 149–157; דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' סו; אברהם גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"ג, עמ' 331–332; יוסי זיו, 'מילה בידי אישה בספרות חז"ל ובמנהג יהודי אתיופיה', נטועים, יא–יב (תשס"ד), עמ' 39–54; אלישבע באומגרנט, אמהות וילדים: חיי משפחה באשכנז בימי הביניים, ירושלים תשס"ה, עמ' 105–106.

10 ראו: שפרבר, שם, עמ' ס–סו; ניסן רובין, ראשית החיים, תל אביב 1995, עמ' 91.

11 ראו: זיו (לעיל, סוף הערה 9), ושם הוא הציג את מסורת ההלכה של יהודי אתיופיה, שעל פיה נשים הן המוהלות בדווקא, מכיוון שהתינוק נטמא בטומאת הלידה של אמו. המגמה שלא להרחיב את מעגלי הטמאים הובילה להעדפה שאישה טמאה תמול את התינוק הטמא. זיו הציע שתפיסה זו עמדה בפני חז"ל בתקופה שבה נהגו הלכות טהרה וטומאה בישראל, וגם בעולמם של חז"ל נשים

של טקס ברית המילה. ניתן לראות בו טקס מעבר, המסמן את תחילת המעבר מן העולם הנשי, שבו שריו העובר הזכרי במהלך ההיריון ובימיו הראשונים בעולם, אל העולם הגברי. ראשיתו של מעבר זה הוא בעיצוב גבריותו הפיסית של הבן, והמשכו בתהליך כניסת הילד אל בית הספר ואל עולם הלימוד.¹² אחת היא איזה גורם מן השניים נכון, ואולי שילובם יחדיו דווקא; בין כך ובין כך יש בכך כדי להסביר מדוע גם אם ההלכה הספרותית הרשמית אפשרה לנשים למול, הרי שאפשרות זו לא הגיעה לכלל מימוש. שיוך הטקס לעולם הגברי גרם למעשה להדרת נשים ממנו, גם אם ההלכה הותר להן להיות חלק ממנו.¹³

נשוב אל הראשונות. חכמי רומא שבדבריהם פתחנו כתבו דברים פשוטים: אכן, מנהגן של נשים למול בקרומית של קנה, אבל מנהג זה חורג מגדרי ההלכה, שהרי המוהללת אינה ראויה ומכשיר המילה אף הוא אינו ראוי. נראה אפוא שהועמד כאן בסיס לתמונה דו קוטבית,

מלו מן הטעם הזה. כראיה לדבריו הציג את ספר מקבים ב' ו', יב, הספרים החיצונים, מהדורת אברהם כהנא, ירושלים תש"ל, ב, עמ' קצז (שם, הערה 5): 'ושתי נשים נאשמו כי מלו את בניהן; תוספתא, שבת טו, ה, מהדורת שאול ליברמן, ניו־יורק תשט"ז, עמ' 70 (שם, הערה 9): 'זיתה יולדת זכרים והן נמולין ומתין, מלה ראשון ומת, שני ומת, שלישי תמול רביעי לא תמול'. לדעתי, מקורות אלה אינם מלמדים על המבוקש. בשני המקרים מדובר על אימותיהם של הנימולים, ועל כן ניתן להבין שפעלי המילה מורים על כך שהאם דאגה למילת הבנים ולא שהייתה המוהללת בעצמה. את הסיבה לכך שבמקרים אלה האם היא שדאגה לביצוע המילה (ולא האב) יש לפרש על פי הקשרו הספרותי-ההיסטורי של הטקס. בספר מקבים קשורה המילה שבוצעה בידי האם לעונש הזוועתי המופיע בהמשך הדברים: 'ואחרי אשר תלו את הילדים בשדיהן ונסחבו בעיר לעיני העם שמטון מעל החומה. עונש שכזה הוא עונש נשי מובהק, ועל כן גם העברייניות נשים הנה. לעומת זאת בתוספתא ההקשר המבני הוא נשי. וכך שנינו שם: 'נסית לראשון ומת, לשני ומת, לשלישי לא תנשא דברי רבי. רבן שמעון בן גמליאל אומר: לשלישי תנשא, לרביעי לא תנשא. היתה יולדת זכרים והן נמולין ומתין, מלה ראשון ומת, שני ומת – שלישי תמול, רביעי לא תמול. מעשה בארבע אחיות בציפרי שמלה ראשנה ומת, שני ומת, שלישי ומת ובא מעשה לפני חכמים ואמרו רביעית לא תמול'. הלכה זו עוסקת בדיני חזקות, וההלכה הראשונה שבה היא על אישה שבעליה מתים. מכיוון שזה היה חלקה הראשון, הביאה התוספתא בהמשך הדברים את ההלכה הקשורה באישה שילדיה מתים מחמת מילה, ועל כן ניסוח התוספתא מוסב על האם ולא על האב ואין בזה ובקודמו בכדי ללמד שנשים מלו בפועל. ראו גם: באומגרטן (לעיל, סוף הערה 9), עמ' 104.

12 על טקס הברית כטקס חניכה גברי ראו: Lawrence A. Hoffman, *Covenant of Blood*, Chicago-London 1996, pp. 78–83; באומגרטן, שם, עמ' 135–136. על ההכנסה לבית הספר כטקס שכזה ראו: איבן (ישראל) מרקוס, טקסי ילדות: חניכה ולימוד בחברה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 107–118.

13 ייתכן שפער זה הוא שהוביל גם לפערים בפסיקה שהוצגו לעיל, הערה 9. במחלוקת שבין ר' יוחנן לרב כללי הפסיקה מעדיפים את עמדת ר' יוחנן, וזו הגישה שהתקבלה על דעת השאלות וממשיכיו באשכנז. בעל הלכות גדולות וההולכים אחריו הכירו בפער שבין ההלכה הספרותית לבין זו הנהוגת בפועל, ועל כן קבעו שבאופן עקרוני אישה ראויה למול ובדיעבד אם מלה הרי שמילתה מילה, אלא שראוי להתמיר, מכיוון שהסוגיה לא הסתיימה בהכרעה ואף ניתן לראות גורמים התומכים בעמדתו של רב. מהלך חריף יותר אבל מאותן סיבות נקטו בעלי התוספות. הם, כדרכם, התאימו את הנהגה שבמקומם להלכה הספרותית וסיפקו הסבר מדוע אין לקבל את עמדת ר' יוחנן, גם לא בדיעבד.

המנגידה בין מנהג הנשים, המוטעה, לבין הוראותיהם של חכמים, הוראות שבעיני הכותבים אמתה של תורה הן.¹⁴

ב. תשובת רב נחשון גאון: נוסח וזיקה

תשובת חכמי רומא לא נולדה יש מאין. קדמה לה, ולא רק קדימות שבזמן, תשובת רב נחשון גאון סורא (872–879), שבשמו מופיעים הדברים הבאים:

ודאשתאלית (=וששאלת) קטן דשכיב בגו (=בתוך) שמנה ימים כו' הכין חזינן (=כך אנו רואים) דלא צריך למימהליה מ"ט (=מאי טעמא, מה הטעם) וביום השמיני אמר רחמנ' ואי מהלין ליה על קבריה כי היכין דנהיגין (=ואם מוהלין אותו על קברו, כפי שנוהגים) ל"צ (=לא צריך) לברוכי דמחתך בשר הוא ואם מברך מוציא ש"ש (=שם שמים) לבטלה. עד הנה.¹⁵

בדומה לשאלה שנשאלה באיטליה, גם כאן השאלה היא על קטן שמת קודם שהגיע לגיל שמונה ימים. רב נחשון גאון, כחכמי רומא המאוחרים לו בכמאתיים שנה, קבע שאין חיוב הלכתי למול את הרך הנפטר, אבל כאן התפצלו דרכיהם. מן התשובה עולה שרב נחשון הכיר במנהג, עד שנדמה שהוא מכליל את עצמו ואת בני קהלו בין אלה הנוהגים למול את התינוק המת, אם יקראם מקרה רע שכוה. 'כי היכין דנהיגין', כתב רב נחשון, והוסיף שהמילה מתקיימת ליד הקבר ובסמוך למועד הקבורה. מילים אלה יש בהן כדי להעיד על הסכמה ושייכות למנהג הזה. קרוב בעיני שתשובתו של רב נחשון הייתה מעין השאלה: גם שואלי לא ערערו כלל ועיקר על עצם המנהג אלא התלבטו ביחס להיבט אחד שלו, שהיה קיים כנראה בסביבתם: לברך ברכת המצוות בעת מילת התינוק המת. את הברכה שלל רב נחשון מכול וכול: פתח בכך ש'לא צריך' וסיים בקביעה שברכה זו ברכה לבטלה היא,¹⁶ ונימק את דבריו בכך שבסופו של יום המל 'מחתך בשר הוא'.¹⁷

14 ר' נתן, מחברו של ספר ה'ערוך' ומי שהיה בין חכמי רומא שתשובתם הוצגה כאן, הוסיף בסוף ספרו שני שירים חרוזים ובהם קורות חייו. ראו: ספר הערוך, מהדורת חנוך יהודה קאהוט, וינה תרפ"ז, ה, עמ' רצח, ושם: 'שוכלתי מהם (=מילדי) ורוחי חובלה עליהם להיצמרה/ ראשון היה בשלושים יום ויחיאל נקרא/ השני בנימין כבשמונה שנים נותן בנקרה/ השלישי שבתי בן שלש הכנסתיו לקבורה/ הרביעי לא זכיתי למוהלו ונפשי שבורה/ ר' נתן מדגיש את מותו של בנו קודם מילתו, ולדעת רפפורט, תולדות (לעיל, הערה 3), עמ' 67, הערה 59, יש בכך 'קצת' זכר לדבר שלא נתפשט מנהג רב נחשון גאון למול נפל'. לדעת, אין ללמוד משיר זה על עמדה הלכתית זו או אחרת ביחס למילת תינוקות מתים, שהרי 'יתכן שר' נתן רק רצה לציין את גילו של התינוק, כפי שציין את גיל פטירתם של בניו האחרים.

15 תשובות הגאונים שערי צדק, ירושלים תשמ"ז, ג, שער ה, סימן ה, עמ' כב. ללא הנימוק מופיעה התשובה בשינויים קלים גם בתשובות הגאונים הקצרות, ווילנא תרמ"ד, לג ע"ב, סימן רמו: 'קטן שמת בתוך שמונה ימים מהו למולו: תשובה. לא בעי למולו וכי מהלינן ליה על קבריה כי היכי דרגילין לא צריך לברוכי ואי בריך הוציא שם שמים לבטלה.

16 לשאלת אמירתה של ברכת המצוות על מנהג ראו: ישראל מ' תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1000–1350, ירושלים תשנ"ז, עמ' 273–279: בטוח הר-שפי, נשים בקיום מצוות בשנים